

Írta: Bede Nóra

KVÁZI „HASÍTÁSOS” HELYZETEK

BEVEZETÉS

A pszichoanalitikus irodalom egyik leginkább körbejárt s ebből adódóan számos elméletet és vitát elindító kérdése a hasítás. Mind a szociális, mind az önpercepciók fejlődésben kulcsfontossággal bír, így az identitás kialakulásában is alapvető. A modern fejlődésemélet szerint az észlelés a kellemes-kellemetlen, jó-rossz dimenzió mentén kezd el fejlődni, s ennek következtében a kora gyermekkori percepció emocionálisan erősen színezett. Mivel a születés után még nincs én- és tárgyállandóság, az élmények egymástól elszigetelt történések. A hasítás kiemelt jellemzőként szerepel a borderline-patológia kapcsán is. A betegeknek nincsen időélményük, a személyiségnek nincs folytonossága. Ennek következeiben a környezetet sem képesek egységesnek és állandónak érzékelni, így egyazon személyről egymástól teljesen független képek élnek.

Dolgozatomban a hasítással mint analóg élethelyzettel foglalkozom: olyan gyermekek anyaképével, akiket nem vér szerinti anyjuk nevel fel. Ezt a párhuzamot azért vetem fel, mert ezekben a helyzetekben valóban két anya van, s szétválik a gondozó és a biológiai anya személye. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez nem jelenti azt, hogy ezen szituációban résztvevők bármelyike patológiás mechanizmusokkal rendelkezne.

Amellett fogok érvelni, hogy az egységes anyakép kialakulásában rendkívül fontos szerepe van, hogy a gyermek ismerje és amennyiben lehetőség van rá, tartsa a vér szerinti anyával a kapcsolatot. Miként kora gyermekkori a paranoid-szkizoid pozíció fokozatos feladását a depresszív pozíció követi, ahol már kialakul az én és a tárgy fogalma, éppúgy lehet megrázó, depresszív a vér szerinti anya megismerése és elfogadása. Ennek ellenére a gyermeknek mégis érdeke stabil identitásának kialakítása szempontjából, hogy megismerje szorongásai, esetenként álmait, vágyait tárgyat, az anyját, hiszen így kialakulhat közöttük egy viszony. Ekkor a vágyak és szorongások tárgyra találnak, és érzelmekké, fogalmakká alakulnak.

PSZICHOANALITIKUS ELMÉLETEK: M. KLEIN ÉS M. MAHLER

Klein fejlődéseméletében a korai személyiségalakulást két, egymásra épülő szakaszban képzei el: a paranoid-szkizoid és a depresszív periódusban. A paranoid-szkizoid pozíciót az élet első felére helyezi. Jellemzőjének tartja, hogy a csecsemő éne születésétől kezdve ki van téve a veleszületett halálösztön destruktív fenyegetésének. Ha az én szembesül ezzel, szorongás alakul ki, melynek megoldása, hogy az agresszív impulzust lehasítja, és egy külső tárgyra projektálja. Az én széthasad, és azt a részét, amely fenyegeti őt, az elsődleges tárgyba, az anyamellbe projektálja.

Ezzel párhuzamosan a libidó egy része is kivetül, a maradék pedig arra szolgál, hogy kapcsolat létesüljön az eszményi tárggyal, az anyamellel. Az elsődleges tárgy így két részre hasad: az ideálisra, jóra és az üldözőre, rosszra. A fantázia összeolvad a valósággal, s így megerősödik. A csecsemő kielégülése ekkor nemcsak arra szolgál, hogy vágyait kiszolgálja, hanem arra is, hogy az anya szeretete, a jó anya, megfékezze az üldözőt. A csecsemő célja, hogy magában tartsa az eszményi tárgyat és énjéből kívül rekesse az üldözőt. A paranoid-

szkizoid pozíció vezető szorongása tehát az, hogy az üldözö tárgy bejut az énbe, és megsemmisíti azt és szeretete tárgyát.

A hasítás mechanizmusának állandó jellemvonása, hogy szorongásos helyzetben erősödik a hasítás ill. a kivetítés és bevetítés. A csecsemő arra törekszik, hogy a jó és a rossz tárgyat minél messzebb tartsa egymástól és saját énjétől. A tárgyaknak az éntől való távolsága az én állapotától függ, így gyorsan ingadozik: az üldözö és a védelmező tárgy egyszer belül érzékelhető, máskor kívül. A végső cél pedig, hogy az én uralma alá hajtsa mindkettőt, biztonságérzetének kialakítása érdekében.

Klein elméletében a korai személyiségfejlődés következő lépése a kivetítéses azonosulás, melynek során az én részei és belső tárgyai hasítódnak szét és vetítődnek ki valamely külső tárgyra. Ezek a folyamatok egyaránt irányulhatnak a jó és a rossz tárgyakra. Funkciójuk többféle lehet: a jó részek kivetülnek, hogy elkerüljék a szétválasztást, vagy hogy biztonságba kerüljenek a belső rossz dolgok elől, a rossz énrészek pedig külsővé válhatnak, hogy elpusztítsanak egy fenyegető külső tárgyat.

A kivetítés azonosulás fejlődés-lélektani értéke abban rejlik, hogy első formája az empátiának, ill. a szimbólumképzés legkorábbi szakaszának is tekinthetjük. Ebből adódóan a paranoid-szkizoid pozícióban a hasítás nemcsak elhárító mechanizmusnak minősül, hanem a fejlődés fontos lépcsőfokának is.

A paranoid-szkizoid pozíció fokozatos feladását a depresszív pozíció követi, ahol már egységes az én és a tárgy érzékelése. Ennek feltétele, hogy a csecsemő jó élményei túlsúlyban legyenek a rosszakkal szemben. A korai énből ekkor az a hit keletkezhet, hogy a jó tárgyak uralkodnak a rosszak felett, s így saját életösztöne is fölényben van a halálösztönével szemben.

Minél többet azonosít az én az eszményi tárggyal, annál erősebbé válik, és ezáltal képes lesz tolerálni saját agresszív impulzusait. A széthasadt részek így fokozatosan közelednek egymás felé, majd felkészül arra, hogy integrálja ezeket, és megszervezze önmagát.

A következőkben M. Mahler elméletét fogom áttekinteni. „Jelentős eltérés mutatkozik azonban a két pszichoanalitikus elmélet között a tekintetben, hogy (i) mely fejlődési fázisban vélik felfedezni a patológikus funkció eredetét, és hogy (ii) milyen viselkedési jelenségeket értelmeznek a csecsemőnél úgy, mint a védekezéses hasítás és a projekció eredeti manifesztációit.” (Gergely, 1993. p. 122.)

Az énéjlődés Mahler szerint egy strukturalizációs folyamat, melynek célja az én- és tárgyrepresentáció kialakulása. Ez a folyamat egyszerre jelenti az én és nem én kognitív elkülönülését, ill. az anya internalizációja révén az autonómia kialakulását. Ezt a szakaszt (szeparáció-individualizáció) két előző fejlődési szint előzi meg: a normál autisztikus és a normál szimbiotikus.

A normál autisztikus szakaszban Mahler szerint az újszülött nem tesz mást, mint intrauterin életét folytatja. Ezt a szakaszt az élet első hónapjára helyezi. Jellemzőjének tartja, hogy a csecsemőt egy „autisztikus burok” veszi körül, mely ingergátként működik a külvilággal szemben. A csecsemő ebben a szakaszban hallucinátoros vágyteljesítést, teljes kielégültséget él meg. Mahler ezen fejlődési szintje Freud „primer nárcizmus” első szakaszának felel meg, melyben a külvilágról semmilyen reprezentációval nem rendelkezik.

Mahler elméletében a második hónaptól kezdődik a szükségletkielégítő tárgy homályos vázlata. Az anya katexise a szükséglet nyomása alatt jön létre, azaz a csecsemő elkezd érzékelni, hogy szükségleteit egy résztárgy alakítja ki. „A szükséglet lassan vággyá válik, később specifikus tárgykötelékké.” (Kulcsár, 1992. p.41.)

Ekkor még az anya-gyermek reláció nem különül el, ám megjelenik az ingerek jó és rossz, kellemes és kellemetlen elkülönítése. Gergely (1993) hívja fel a figyelmet arra, hogy

Mahler elméletében – Kleinnel szemben – nem tekinti... „az élmények e korai, affektív minőségek szerinti kategorizációját védekezéses hasítás eredményének, noha úgy gondolja, hogy az élmények e korai szerveződési módja adja a későbbi hasítási mechanizmus első, kvázi-ontogenetikus vázlatát.” (Gergely, 1975, 1993 p. 123.) Ebben az életszakaszban az élmények szervezésének egyetlen szervező elve az örömelv, s innen származik a benyomások jó és rossz dimenzió mentén történő besorolása.

Kleinnel ellentétben Mahler sokkal későbbre teszi az elhárító hasítás kialakulását. Megjelenése a szeparáció utolsó alfázisához kerül: az újra közeledéshez (két szakasza: 15-18, ill. 18-24 hónapos korig). Mahler elméletében ezt tekinthetjük a legkidolgozottabb résznek: abból indul ki, hogy míg az előző két alfázisban megtörténik a gyermek „pszichológiai megszületése”, ebben a fázisban válik stabillá az én autonómiája. Ennek mechanizmusa az anyával való viselkedés és a viszonyulás ambivalenciájának kialakulása. A gyermek vagy árnyékként követi, vagy elutasítja magától anyját. Ez tulajdonképpen nem más, mint a szeparációtól és az individualizációtól való félelem, ill. ezek megnyilvánulásai.

Ennek értelmében az anya kettős jelentéssel bír: tárgya a vágynak a szimbiózis visszaállítására, és tárgya az elnyeletést okozó személyre irányuló szorongásnak. A gyermek az anyát és a tárgyi világot a jó-rossz dimenzió mentén tagolja.

A következő részben megkísérlem felvázolni a bevezetőben már említett analóg „hasítási” helyzetet, mind a vér szerinti, mind a nevelőanya, és főként a gyermek szemszögéből vizsgálva. Azt fogom vizsgálni, hogy milyen párhuzamok jelennek meg a gyermekkori hasítás és a nevelt gyermekek anyaképének alakulása között.

KI KICSODA

A fentiekben vázolt elméleti bevezető után nem nehéz elképzelnünk, milyen nehézségeket okozhat egy gyermek életében, ha korai szakaszban elszakad anyjától. Az elszakadás mind az önmagáról, mind pedig a külvilágról alkotott kép kialakításában gátolja. Ennek következtében identitása, és a világában való tájékozódása sérül. A pszichoanalitikus elméletek értelmében természetesen egyáltalán nem lényegtelen szempont, hogy ez mikor következik be, ill. hogy az anya személyét mikor és milyen szerepben veszi át az „új anyuka”, azaz a gondozó. A személyiségfejlődés szempontjából különböző esélyekkel indul az, aki ilyenkor új házastárs, mint az, aki örökbefogadó szülő vagy nevelőszülő vagy egy gyermekotthon gondozójához kerül. Dolgozatomban azonban az el-válási trauma (tárgyvesztés) és a vér szerinti anyával való kapcsolat megőrzése, ill. meg nem őrzése releváns, ígya továbbiakban nem foglalkozom ezen lényeges különbséggel.

Az anya elvesztése után a gyermek erős gyászreakciót él meg. Ebben a krízishelyzetben jelenik meg az új gondozó, akit ekkor még joggal nem tekinthet anyának, de egy olyan menedéknek, amelyben mind egzisztenciális, mind pedig érzelmi biztonságra lel. A gyermek és gondozója közötti szeretetkapcsolat sokkal lassabban és nehezebben alakul ki, mint bármely anya-gyermek kapcsolat, annak ellenére, hogy a gyermek kapaszkodik a vele foglalkozó és szükségleteit kielégítő felnőttbe. Ennek leggyakoribb tünete, hogy az ilyen gyerekek fokozottan igénylik a testi kontaktust gondozójukkal, ugyanakkor az utcán sétálva bármely idegen kezét megfogva el is hagyják őt. Ennek oka az ösbizalom elvesztése, amely az anyával együtt távozott életükből. (Talán e jelenet viselkedésszintű gyakorisága is az elhagyást ismétli újra és újra.)

A folyamatos, rendszeres és szeretetteljes gondoskodás nyomán néhány év alatt kialakul egy új – az anya-gyermek kapcsolattal azonban nem azonos – szeretetkapcsolat a gyermek és nevelője között. A korábbi tárgyvesztés fájdalma csökken, a gyermek énjének lehetősége

nyílik libidóját és ezzel párhuzamosan agresszióját is egy új tárgy felé fordítani. Ez az időszak, amikor a gondozók megnyugodnak a gyermek ugrásszerű fejlődését látva. Ugyanígy a gyermek is megnyugszik az őt ért sikerélmények és ezek megerősítése miatt, és egyre biztosabbnak érzi magát mind a tágabb, mind pedig a szűkebb szociális környezetében. Kapcsolatuk alakulásában általában ezekben a pillanatokban jelenik meg a gondozó anyává való átalakulása, amelyet mindketten szorgalmazznak. A gyermek azért, mert vagy nem tudja, hogy nem a gondozó a vér szerinti anya, vagy abból a vágyból, hogy „mindenkinek van egy anyukája, nekem legyél te”. A helyzet mindkettőjüknek igen csábító: az új anyuka végre katartikus visszajelzéshez jut (immáron) gyermekétől, a gyermek pedig végleg elfojthatja korábbi traumáját, ill. levetheti a társadalmi stigmáit is (pl.: intézetisnek való csúfolás).

Ezen kérdéshez szorosan illeszkedik a társadalom által okozott retraumatizáció fogalma is: ezen gyermekek társadalmi megítélése sok előítélettel bír. A társadalom elutasítása megismétli a korábbi anyai elutasítást, nyomatékosítva azt. A közösségekbe való el- és befogadásuk (ez elsősorban az iskolára és a munkavállalási lehetőségekre vonatkozik) nemcsak számukra elutasító és előítéletes: egész családjukat érinti, s a nevelő éppúgy motivált ennek megszüntetésére – ami néhány esetben aktív, de általában passzív – a vér szerinti anya létezésének, motivációjának és érzelmeinek elutasításán keresztül történik. Mind az egyéni traumák, mind a társadalom okozta (re)traumatizáció arra készíti őket, hogy hallgassanak.

A hallgatásnak azonban ára van. A pszichoanalízis narratív megközelítése szerint az identitás életünk történetének újra és újra átszerkesztett elbeszélése. Erikson (1959, 1963) identitásfejlődés-elmélete nyolc szakaszra bontja az emberi fejlődést. Minden szakasznak megvannak a sajátos belső, ill. a szociális környezettel megvívandó külső konfliktusai, amelyek normális esetben nem megkerülhetőek. A fejlődés során a szociális és pszichikus minőségek egymásba fonódva haladnak, és az egyes szakaszok konfliktusainak megoldásával új szinten strukturálódnak. Erikson számára az identitás az egyes életszakaszoknak azt az újjászerveződését jelenti, amely összeköti a személy múltját a jelennel és a jövővel. Az elméletből következik, hogy a múltat a jövő fényében folyamatosan újraszervezzük, és szinte önként adódik az elbeszélés metaforája: az identitás nem más, mint egy újra és újra szerkesztett elbeszélés.

Ha ebben az értelemben közelítjük meg a gyermek és nevelője hallgatását, azt tapasztaljuk, hogy az elbeszélések építőelemei hiányoznak. A hiányos ismeret a múltról egy bizonytalan, koherenciával kevésbé rendelkező narratíva felépítését teszi lehetővé, ami nem más, mint szorongásokkal, ideálokkal teli, bizonytalan identitás.

„Ha azonban a medikális modellel ellentétben a tüneteket nem végeredménynek, hanem kiindulópontnak fogjuk fel, akkor lehetővé válik egy olyan narratív modell kidolgozása, melyben a „tünet”, az élettörténeti válság egy (olyan) dialógus keretei között történeté szerveződik...” (Ehmann, Erős, 1997, p. 98.)

Számos gyermekvédelmi tapasztalat mutatja meg ennek jelentőségét. A gyermek, aki nem ismeri vér szerinti szüleit, tüneteket produkál: nehezen kezelhető az iskolában, agresszív, neurotikus és pszichotikus viselkedést produkál.

Ennek példája egy rövid esettanulmány: Kriszti nyolc év után került vissza a TEGYESZ (GYIVI) Átmeneti Otthonába, mert nevelőszülei számukra – a szakemberek által borderline tüneteknek megfelelő – kezelhetetlen viselkedést tapasztaltak. A kislány érdemben képtelen volt a kommunikációra, azonban komoly nehézségeket okozott bármely személyről való leválása. A tapasztalatok azt mutatták, hogy nincs énképe, sem jövőképe, a múltról, a vér szerinti anyáról pedig csak az az információ állt rendelkezésére, hogy elmebeteg. Akikkel

Kriszti beszélgetett, arról számoltak be, hogy találkozásuk után a kislány napokig keresi, követi őket. Kriszti természetesen nem akart gyermekotthonba kerülni, így intenzíven érdeklődött nevelőszülei iránt, és tanácsadóját arra kérte, keresse fel vér szerinti szüleit befogadása reményében.

A szakemberek (a pszichiáter, a pszichológus, az átmeneti otthon nevelője és a családgondozó) három megbeszélést tartottak a kislány további elhelyezéséről. Ezen megbeszélések alkalmával fogalmazódott meg, hogy Krisztinek azon vágyát is teljesíteni kell, hogy találkozzon a vér szerinti anyjával. Miután ez megtörtént, egy gyermekotthonba került, mert nevelőszülei nem merték vállalni további nevelését. A kislány intellektusa azóta ugrásszerűen emelkedett, viselkedése normalizálódott. Véleményem szerint ennek oka, hogy találkozott az anyjával, és konfrontálódott a szorongással és a realitással. Természetesen sokkal jobb megoldás lett volna, ha nevelőszüleihez kerülhet vissza, de ekkorra már a nevelőszülők teljesen lemondtak róla.

Ha a magieri megközelítésből vizsgáljuk a jelenséget, itt nem történt más, mint a vágy tárgyá válása. A kislány találkozott vágyai tárgyával (kialakult a másik én), s ennek nyomán feladta szorongásait, kialakított egy reális tárgyképet, melyet értékelni lehet, akiről mesélni lehet.

A vér szerinti kapcsolattartás hiánya még egy veszélyt rejt magában. Az előzőekben szó volt arról, hogy alakul ki a gyermek és gondozója között egy olyan szeretettelje, támogató kapcsolat, amelyben a gondozó fogalma akár az anya szerepét is átveheti. A kapcsolat fejlődését azonban, a prepubertás fejlődési szakasztól a gyermek számtalan, a gondozó által megmagyarázhatatlannak vélt viselkedési probléma nehezíti. A gyermek olyan tüneteket produkál (csavargás, lopás, hazudozás stb.) melyekkel a gondozó csak nagyon nehezen küzd meg. Ilyenkor a gyermekben saját nevelésének kudarcát látja, majd fokozatosan kialakít egy téves elhárító mechanizmust ez ellen. A gyermekben rejlő – a társadalom által, ill. saját maga által elfogadott – értékeket a nevelés hatásának tulajdonítja, míg a problémás viselkedés eredetét az „öröklődésnek”. Olyan tulajdonságokkal ruházza fel – a számára ismeretlen – vér szerinti anyát, amik megmagyarázzák a gyermek deviáns viselkedését.

Ez a folyamat a gyermek lelkiismeretét is könnyíti: nem ő a rossz, vér szerinti szülei azok, akiktől ezt „örökölte”. Ezzel párhuzamosan megerősödik a „rossz” anya fogalma is, és a gyermek saját deficitjeit, kudarcait kivetíti az ismeretlen anyára. A szorongás feloldása azonban nem ilyen egyszerű. Helyébe lép egy másik, az ismeretlentől való félelem: a „mit örökölt még” szorongás, mint ezt a fenti eset is jelezte.

Gyakran előfordul, hogy a gondozó a projekció ellenére sem tudja elfogadni, tolerálni a gyermek viselkedését. Ilyenkor a gyermek ismét „hasítani” kényszerül, de ezúttal a gondozó lesz a „rossz” anya, míg a vér szerinti az idealizált tárgy, aki őt biztosan sokkal inkább megértene. Ezekben az esetekben a gyermek gyakran megszökik otthonról, a nevelőjétől, és felkutatja a vér szerinti családját. A találkozás egyszerre heroikus és teljesen kiábrándító, előbb-utóbb azonban a gyermek hazatér, mert megismeri és elfogadja helyzetét és körülményeit.

A pszichoanalitikus elméletek értelmében ezek a mechanizmusok azért jöhetnek létre, mert a gyermekben nem alakult ki az anya fogalmának állandósága. Ilyen esetekben a gyermek csak az anyai szerepeket ismeri, de a tárgyállandóság kialakításához tapasztalatra van szüksége. Amennyiben ez kialakul, képessé válik a fogalmak és a szerepek elkülönítésére, s korai traumája feldolgozására ill. élettörténetébe való beépítésére. Ezen szituációkat természetesen nem tekinthetjük hasítások szövevényének, hisz az elhárító mechanizmusok a projekció fogalmát jelenítik meg. Ennek ellenére mégis kialakul a gyermekben az anya fogalmára vonatkozó kettős elképzelés, amely analóg a hasítás

mechanizmusával. Fenti érvelésem értelmében ez a helyzet csak úgy oldható fel, ha a történet mindhárom szereplője ismeri és elfogadja egymást.